

Jerzy Bartmiński

UMCS / IS PAN, Polska

Je důležitější zrak, nebo sluch?

Praha, 28. května 2019

Roman Jakobson: *Zraková a sluchová percepce vzniká samozřejmě v prostoru a čase, ale v případě vizuálních znaků dominuje prostorová dimenze a v případě auditivních znaků dimenze časová. Složitý vizuální znak obsahuje soubor simultánních komponentů, zatímco složitý znak auditivní je tvořen v podstatě řadou komponentů následujících po sobě.*

Existuje nápadný rozdíl mezi vyobrazením co do své podstaty prostorovým, vnímaným jedním pohledem, a proudem hudby nebo slov, který se rozvíjí v čase a stimuluje náš sluch konsektivně.

(Jakobson 1989/1964: 79)

Walter Ong, *Oralita a skripturalita* (1992):

Zvuky jazyka jsou produkovány lidským tělem – jde o živou substanci, která vychází z lidských úst a vstupuje do lidského ucha, „vlévá se“ do něho a proniká do jeho nitra. Písmo funguje jinak, protože vizuální percepce situuje produktora i recipienta mimo materiál jazyka; písmo odděluje a rozlišuje, je statické, zdůrazňuje rozdílnost, řeč je dynamická a efektivní, spojuje člověka pevným poutem s jiným člověkem, harmonizuje se s okolním světem.

(Ong 1992, 105-107)

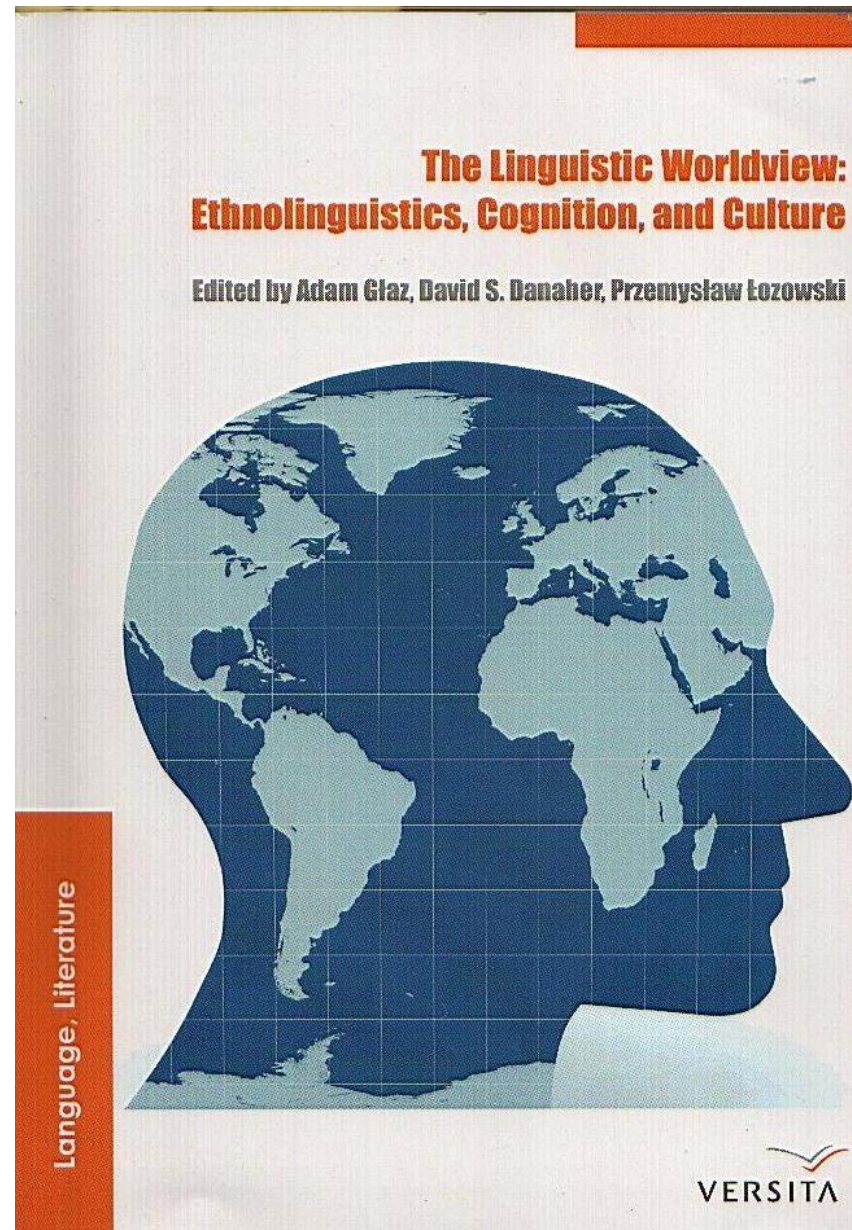
Enrique Bernárdez (2013) porovnal zrakové a sluchové vjemy ještě z jiného úhlu pohledu.

Jako kognitivista podtrhl epistemické rozdíly: na materiálu islandského jazyka ukázal, že zatímco dívání a vidění je zdrojem poznání vnějšího světa, pak naslouchání a slyšení vede ke světu vnitřnímu, k lepšímu porozumění zákonitostem jeho fungování (bez ohledu na to, že při poslechu může nastat více poruch než při zrakovém vjemu).

Adam Głaz, David
Danaher , Przemysław
Łozowski (Ed.),

***The Linguistic
Worldview.***

***Ethnolinguistics,
Cognition, and
Culture,*** London: Versita
2013.

Otázka:

Jak je ve světle jazykových dat
interpretován **typ poznatků**
předávaných a získávaných **cestou**
zraku a cestou sluchu?

Všimněme si široké symetrie ve formování celého lexikálně-sémantického pole spojeného se zrakem a sluchem – s viděním-hleděním a se slyšením-posloucháním.

Paralelní lexikalizace:

(a) akty vidění a slyšení jsou rozlišeny na **pasivní** – *widzenie* a *słyszenie* (*vidění* a *slyšení*) a **aktivní** – *patrzenie* a *słuchanie* (*dívání*, *hledění* a *poslouchání*):

ktoś widzi coś/kogoś - *ktoś patrzy na coś/kogoś*
někdo vidí něco/někoho - *někdo se dívá / hledí na*
něco/někoho);

ktoś słyszy coś/kogoś - *ktoś słucha czegoś/kogoś*
někdo někoho slyší) – *někdo někoho poslouchá*

(b) Podobnost se týká i možnosti vyjadřovat trvalost a násobnost dějů, vidovou dokonavost či nedokonavost, což je společným rysem většiny polských sloves

*patrzeć (dívat se) - wypatrzeć (spatřit/zahlédnout/
rozpoznat) – wypatrywać (dávat pozor / vyhlížet)*

słuchać (poslouchat) - wysłuchać (uslyšet / zaslechnout)
*- wysłuchiwać (pozorně poslouchat / snažit se
zaslechnout);*

Dokonavé formě *zobaczyć / uvidět* odpovídá dokonavá forma *usłyszeć / uslyšet*

(c) **Subjekt:**

- od sloves *patrzy* (*dívá se*) a *słucha* (*poslouchá*) se tvoří odpovídající názvy subjektů: *widz* (*divák*) a *słuchacz* (*posluchač*);

- kdo preferuje ten či onen způsob vnímání: *wzrokowiec* („*zrakovec*“, *člověk založený vizuálně*) a *słuchowiec* („*sluchovec*“, *člověk založený audiálně*);

- skupina subjektů je pak analogicky *widownia* (*diváci, diváctvo – publikum*) a *audytorium* (*posluchači, auditorium*)

(d) **Deagentizace:**

- vnímající subjekt může být **anulován**, resp. slovesa označující smyslové vjemy mohou fungovat bez podmětu:

widać (*je vidět*) – *słychać* (*je slyšet*), např. *Widać miasto.* (*Je vidět město.*) *Słychać gwar.* (*Je slyšet hluk.*)

(e) **Špatné nebo dobré** vidění a slyšení:

widzieć coś na własne oczy (vidět něco na vlastní oči)

słyszeć na własne uszy (slyšet něco na vlastní uši)

niedowidzieć (být slabozraký)

niedosłyszeć (být nedoslýchavý / nedoslýchát)

(f) **Možnost** vidění a slyšení kódují (formálně a významově symetricky utvořená) adjektiva:

widzialny (viditelný) a słyszalny (slyšitelný)

(g) **Předmět** zrakové i sluchové **percepce** určují výrazy *widowisko* ‘coś do oglądania’ (*podívaná* ‘něco k dívání’) a *śluchowisko* ‘coś do słuchania’ (???) ‘něco k poslouchání’)

(h) **Nástroje** k hledění a poslouchání – kromě přirozených, oka a ucha, existují též umělé, napomáhající vidění: *okulary / brýle, lornetka / dalekohled* a slyšení: *śluchawki / sluchátka*

Percepce – z hlediska **intenzity a stupně aktivity vnímajícího subjektu:**

v případě **vidění:**

przygląda się (prohlíží si), wpatruje się (upírá zrak), podgląda (dívá se úkradkem), wyteżza wzrok (napíná zrak) – a takové frazémy jako: ktoś gapi się na kogoś/coś (někdo na někoho zírá; patrzy jak wół/cielę na malowane wrota (dívá se jako vůl/tele na nová vrata); sonduje coś/kogoś wzrokiem (sonduje někoho zrakem), bierze na oko (upírá pozornost); ma oko na coś (má na něco oko), nie spuszcza z kogoś/czegoś oka (nespouští z něčeho / někoho oči); wbija/wpija/wlepia w coś wzrok/oczy (vpíjí se do něčeho očima); świdruje oczami/wzrokiem (provrtává pohledem); patrzy jak sroka w kość/w gnat (hledí jako straka do kostí); a také: ktoś rzuca na coś okiem (někdo na něco hází/ hodí oko); lustruje wzrokiem (lustruje zrakem), ogląda (prohlíží), przypatruje się (upírá pohled), śledzi wzrokiem coś/kogoś (sleduje něco zrakem), wodzi za czymś/kimś oczami (přejíždí po něčem / po někom očima)

v případě slyšení a poslouchání:

*ktoś nadśluchuje, nasłuchuje (odgłosu) (naslouchá zvuku);
ktoś nadstawia/skłania/daje ucho/ucha (někdo nastavuje, naklání
ucho / uši); łowi coś uchem (loví něco uchem); nateęza ucho/słuch
(natahuje/napíná uši); zamienia się w słuch („mění se v sluch” –
velmi pozorně poslouchá), przylepia ucho do drzwi (lepí ucho na
dveře – odtud: ściany mają uszy – stěny mají uši) a przysłuchuje się
(rozmowom), wśluchuje się (w melodię) (zaposlouchává se do
melodie), podśluchuje (rozmowę) (odposlouchává hovory), chłonie
wrażenia słuchowe (hltá zvuky), strzyęże uszami (stříhá ušima); a
také: někdo ślucha jednym uchem (poslouchá jedním uchem);
ślucha piąte przez dziesiąte (poslouchá „páté před desáté” –
nepozorně, roztržitě*

Podle *Słownika wyrazów bliskoznacznych* pod red. Stanisława Skorupki,
Warszawa 1971.

Z hlediska emoce, které vidění a slyšení doprovázejí:

v případě zraku: někdo *wybałusza ślepie/oczy/gały*, *wytrzeszcza oczy* (vyvaluje / kulí / třeští oči, valí bulvy) – ‘patrzy ze zdumieniem i zaskoczeniem’ ‘dívá se s úžasem a překvapením’; *patrzy jak w obraz / jak w tęczę* (dívá se jako na obrázek, na duhu); *napawa/ pasie oczy/wzrok czymś* (pase se očima / pohledem), *wpatruje się jak urzeczony* (dívá se jako očarováný) ‘patrzy z lubością’ / ‘dívá se se zalíbením’, *typie/błyska/strzela oczami* (blýská / strílí očima); *zerka* (pokukuje, pošilhává) ‘patrzy z zaciekawieniem, próbując to ukryć przed innymi’ / ‘dívá se se zájmem, ale zkouší to utajit’

v případě sluchu a poslouchání: poslouchání může být *uwazne* (pozorné) nebo *nieuwazne* (nepozorné); někdo může *nie chcieć słyszeć o czymś* (nechtít o něčem slyšet); pokud někdo *puszcza czyjeś słowa mimo uszu* (pouští něčí slova „mimo uši” – jedním uchem tam a druhým ven), *zůstává głuchym na słowa* (hluchý ke slovům); *mluvčí rzuca grochem o ścianę* (hrách na stěnu hází)

Omezení symetrie – neexistence symetrie:

V polštině jsou lexikální a frazeologické charakteristiky **aktů vidění bohatší, než je tomu u aktů slyšení.**

- adjektiva *widomy* i *widoczny* / *viditelný*, *zřejmý* nemají ekvivalenty odpovídající sluchu; (v češtině *viditelný* / *slyšitelný*)
- máme výrazy *widziadło* / *vidina*, *widmo* / *zjevení*, *přízrak*, *wizja* / *vize*, *zjawa* / *zjevení*, které umožňují odlišit mezi viditelnými předměty takové, které existují jen v představách, od reálných – pro sluchové efekty tohoto typu ekvivalenty v polštině nejsou;
- pouze k činnosti hledění a vidění se vztahují výrazy *punkt obserwacji* i *punkt widzenia* / *hledisko*, *úhel pohledu*; pro poslouchání a slyšení se analogické kategorie nerozlišují;
- a máme konečně i perspektivu a zorné pole (pole widzenia) – *widok* (*pohled*, *rozhled*, *vyhlídka*; *vzhled*; *plán*, *úmysl*, *perspektiva*), *widnokrąg* (*obzor*, *horizont*) – což v případě poslouchání také neexistuje

Světлана Tolstaja:

„Jak lingvisté, tak psychologové obvykle staví na první místo zrak.

Kazimierz Moszyński v knize Kultura ludowa Słowian [...] píše: << Člověk je zrakové zvíře >> na rozdíl od mnoha ostatních zvířat, u kterých je na prvním místě sluch a čich.

Podobně uvažují lingvisté. Když Jurij Apresjan (1995) charakterizuje lidský systém vnímání a jeho podsystémy, shoduje se s běžným přesvědčením, že hlavním podsystémem je zrak. [...] Potvrzuje to za prvé množství lexémů, které se v tomto systému vyskytují (nejdiferencovanější a nejbohatší je lexikon týkající se zraku, následuje sluch; zastoupení dalších smyslů je ve slovní zásobě mnohem chudší); za druhé fakt, že podsystémy zraku a sluchu jsou zvláště bohaté na metafory” (Tolstaja 2014, s. 137).

E. V. Uryson při porovnání fungování ruských sloves '*videt*' i '*slyšat*', upozorňuje na rozrůznění **oblastí užití** těchto výrazů: Všechny situace, které vnímáme zrakem a sluchem, lze popsat pomocí sloves vidění, ale ne všechny pomocí sloves slyšení, a tím se – podle ní – projevuje „bezpodmínečná dominance vidění nad všemi ostatními lidskými smysly”.

V případě **synetézie**, přenášení názvů vjemů z jedné sféry do jiné, se nejčastěji využívá názvů vjemů zrakových (barvy, tvary, rozměry – *černé myšlenky* ap.) a sluchových (*výška tónu*, *donošnosť – slyšitelnost*, resp. do jaké vzdálenosti se zvuk „nese”, barva zvuku – *glošny skandal – hlasitý skandál* ap.).

Rozdílů v konceptualizaci vidění a slyšení a v sémantice odpovídajících názvů se týká i **směr rozvinutí metaforických extenzí**.

Slovesa **vidění** spojují významy senzorické (*widzieć / vidět* ‘odbierać wrażenia wzrokowe’ / ‘recipovat zrakové vjemy’) s **mentálními** (*widzieć / vidět* ‘rozumieć, wyobrażać sobie’ / ‘rozumět, představovat si’, např. *Ktoś swoją przyszłość widzi w różowych barwach* – *Někdo svou budoucnost vidí v růžových barvách*) a **psychosociálními** (*widzieć / vidět* ‘oceniać’, ‘hodnotit, posuzovat’, např. *Ktoś jest źle widziany przez władze* – *Někoho úřady vidí / hodnotí jako špatného*).

Slovesa **slyšení** spojují významy senzorické (*śluchać* ‘odbierać wrażenia dźwiękowe’ / *poslouchat* ‘recipovat sluchové vjemy’) s významem **etickým**: *śluchać kogo / poslouchat někoho* ‘postępować tak, jak ktoś sobie tego życzy, postępować wedle narzuconych zasad, stosować się do czyichś rad, nakazów’ ‘jednat, jak si někdo přeje, dodržovat stanovená pravidla, postupovat podle něčích rad, příkazů’

Dotýkáme se nejzajímavější věci, **spojení *slyšení* se sférou etiky.**

Povědomí o zvláštní **roli naslouchání v životě** i v lidském sociálním chování je v našem kulturním okruhu přítomno už po staletí.

Podle Bible je slyšení důležitější než hledění a vidění, protože lze „mít oči a nevidět“ (Ps 135, 16).

Biblický Bůh zůstává **ukryt před zrakem lidí** (Iz 45,15), možnost vidět ho na vlastní oči je příslibem do budoucna (Mt 5,8; J 3,2; Ap 22,4). Jinak je to s posloucháním a slyšením, které je důležitější než hledění a vidění, neboť podle Bible se ze *slyšení* a *naslouchání* (hlasu božímu) rodí víra (Rz 10,17) a ***naslouchání se transformuje do poslušnosti*** (Mt 11,4; 13.16; Ľk 10,24 i in.).

Do této oblasti lze zahrnout i **praxi konfesijních společenství**, která připisují významnou roli naslouchání hlasu božímu a **hlásání božího slova**.

Hlásat znamená ‘předávat hlasem’, *słowo/slovo* pochází etymologicky od téhož kořene jako *sluchać/poslouchat*, *slovo* je ‘to, co se slyší’, nebo spíše ‘to, čemu se naslouchá’ (Boryš).

Proto bylo v náboženské praxi důležité předávání víry cestou **ústně-sluchovou**, ne **písemně-zrakovou**.

Taková byla závazná pravidla v **judaismu** (Kołakowski 1991, s. 60), podobně to popsala na příkladu ruských náboženských skupin „**molokanců**” a „**duchoborců**” Serafima Nikitina.

„V ruském lidovém protestantismu, např. v molokanismu, [...] je **znějící slovo** – vyslovované nebo zpívané – jediným kanálem sjednocujícím člověka a Boha”

(Nikitina 2014, s. 38-39)

Jde o to, že „to, co je viditelné, může být pro člověka něčím vnějším. Zvuk **má však možnost proniknout hluboko dovnitř**. Jak tvrdí molokané, zvuky přicházející dovnitř nebo rodící se uvnitř mohou být slyšeny nejen vnějším uchem, ale také uchem vnitřním”.

(Nikitina, 2014, s. 42)

Pavel Florenskij napsal:

Mezi smysly jsou od sebe nejvzdálenější zrak a sluch. To, co vnímáme zrakem, je především objektivní. Jinak je tomu se sluchem: to, co vnímáme sluchem, je především subjektivní. Zvuky pronikají do tkáně naší duše, **nejhlouběji obklopují náš vnitřní svět**, a prostřednictvím zvuků odpovídá na fenomény světa vnitřní podstata bytí. **Zvuk je možno chápat jako duši věci.**

(Florenski 1990, cit. podle: Nikitina 2014, s. 42)

Podobné povědomí vyjadřuje i kolektivní génus ukrytý v jazyce, který se projevuje v jazykovém obrazu světa a člověka.

Svědectví najdeme v lexiku, ve slovech odvozených od *slyšení* a *poslouchání*. Spojení **sluchu** s lidským **chováním** je v jazyce fixováno etymologicky.

Do etymologického hnízda *sluchu a slyšení* patří *posłuch (poslušnost, autorita)* ‘słuchanie kogoś, zaufanie, uznawanie czyjegoś autorytetu’ (‘poslouchání někoho, důvěra, uznávání něčí autority’) i *posłuszeństwo (poslušnost)* ‘poddawanie się czyjejs woli, wykonywanie czyichś rozkazów, słuchanie kogoś’ (‘podřizování se něčí vůli, následování něčích příkazů, poslouchání někoho; disciplína, podřízenost’) a *posłuszny (poslušný)* ‘wypełniający czyjeś rozkazy; uległy, grzeczny’ (‘plnící něčí příkazy, poslušný, zdvořilý’).

Od *slyšení* jsou vytvořeny jednoznačně eticky hodnotící výrazy *śluszny, ślusznie, śluszność – správný (rozumný), správně, správnost; śluszne* jednání je jednání korektní, postupovat *ślusznie* znamená postupovat správně, korektně, poslušně ve vztahu k objektivním důvodům, odůvodněně; *śluszność* je ‘soulad se skutečností; rozumnost, pravda; spravedlnost ‘.

Výrazy *śluszny* (*správný, spravedlivý, vhodný*) a *śluszość* (*správnost, spravedlivost, oprávněnost, vhodnost*) mají **etický rozměr**.

Ve slovnících polského jazyka najdeme příklady užití tohoto slova, např. *Śluszne działania są właściwe w danej sytuacji* (ISJP) / „*Śluszne*” jednání je v dané situaci *správné, vhodné*. *Śluszne* mohou být volby, názory, náhledy na určitou věc; *śluszne* nebo *niśluszne* (*spravedlivé – nespravedlivé / oprávněné – neoprávněné*) mohou být obvinění, stížnosti či omluvy.

Závěr:

Lingvistické úvahy o kulturní sémantice *śluchania, ślyszenia, śluchu* i *posłuszeństwa* (*poslouchání, slyšení, sluchu a poslušnosti*) směřují do sféry, která je pro mezilidskou komunikaci nejdůležitější, do sféry etiky činů a etiky řeči.

Bibliografia

- Jurij Apresjan, 1995, *Obraz človeka po dannyh jazyka: popytka sistemnogo opisanija*, „Voprosy jazykoznanija” nr 1, s. 37-67.
- Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, 2004, *Dynamika kategorii punktu widzenia w języku, tekście i dyskursie*, [w:] *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin, Wydawnictwo UMCS, s. 321-358.
- Enrique Bernárdez, 2013, *Evidentiality and the Epistemic Use of the Icelandic Verbs *Sjá* and *Heyra*. A Cultural Linguistic View*, [w:] *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. Edited by Adam Głaz, David S. Danaher, Przemysław Łozowski, London, Versita, s. 415-441.
- Roman Jakobson, 1989 [1964], *O stosunku między znakami wizualnymi i audytywnymi*, [w:] *W poszukiwaniu istoty języka*, Wybór pism, t. 1, Warszawa 1989, s. 75-84.
- Serafima Nikitina, 2014, <<*Po zvuku i po smyslu*>> (*Osmyslenie zvučaščego slova v kul'ture narodnogo protestantizma*, „Naučnyj dialog” nr 12 (36) *Filologija*, s. 37-56.
- Walter Ong, 1992, *Oralność i piśmienność*, Lublin.
- Svetlana Tolstaja, 2014, *Palitra čuvstv v zerkale jazyka*, „Rocznik Slawistyczny” t. LXIII, 2014, s. 129-144.
- E. V. Uryson, 2003, *Problemy issledovanija jazykovej kartiny mira. Analogija v semantike*, Moskva.

Dziękuję za uwagę.

